

प्रज्ञापारमितासूत्रया संक्षिप्त सारतत्त्व

— डा. विजयराज वज्राचार्य

(थुगु लेखया च्वमि भाजु डा. विजयराज वज्राचार्य सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय, वनारसं सन् २००२ स पञ्चविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता विषयय् विद्यावारिधि प्राप्त यानाविज्याःम्ह खः । वसपोलया सफलताया लागी वसपोलप्रति बधाई ज्ञापन यानागु जुल । - सं.)

बुद्धत्वया बीज फुक्क सत्त्वपिंके विद्यमान जुयाच्चंगु दु । थःथःपिनिगु पुण्य संचयया कारणं सुनं व्यक्ति बुद्धत्वया लंय न्हयज्याये फइ वा प्राप्त याये फइ । थ्वहे क्रमय् नीन्यासः दँ न्हयः नेपाःया लुम्बिनी शालोद्यानया सिमा क्वसं महारानी मायादेवीया क्वखं छम्ह तसकं दिव्य, बांलाःम्ह, तेज दुम्ह, स्वयेबलय् चटक्क हिंसी दुम्ह कायमचा छम्ह शुद्धोदन महाराजयात प्राप्त जुल । गुम्हेसिया नां सिद्धार्थ तल । सिद्धार्थ कुमार बुगू खबर सियाः असित ऋषि हिमालयं निसें दर्शनया लागी शुद्धोदन महाराजया राजदरवारय् थ्यंक् विज्यात । शुद्धोदन महाराजं असित ऋषियाके सिद्धार्थ कुमारयागु भविष्य सिइकेगु इच्छा यानाविज्याःगुलिं ऋषिं भविष्यवाणी यानाविज्यात । - “यदि कुमारं गृहस्थ जीवन हनाच्चन धाःसा वसपोल निश्चय नं चक्रवर्ति सम्राट जुइ, गृहत्याग यानाः प्रव्रजित जुल धाःसा सम्यक्सम्बुद्ध हे जुइ ।” कालान्तरय् वसपोलं नीगुदँतक्क गृहस्थी जीवन बितय् यायेधुंकाः प्यंगू निमित्त खनाः सांसारिक दुःखं दुःखित जुया दुःखया कारण सिइकेगुया लागी बोधिया खोजय् गृहत्याग यानाः छँनं पिहाँविज्यात । वसपोलं खुदँ तक दुष्कर

तपश्चर्या यायेधुंकाः अन्ततोगत्वा बोद्धगया नांगु थासय् बोधिवृक्षया क्वय् वज्रासनय् विज्यानाः बुद्धत्व प्राप्त यानाविज्यात । अभिसम्बोधि प्राप्त जुइधुंकाः बोधिवृक्षया न्हयःने ल्यूने न्हययगू सप्ताहतक वसपोलं विमुक्ति सुखया आनन्द कयाविज्याना चंक्रमण यानाविज्यात । बुद्धत्व प्राप्तयां लिपा थुगु धर्मया गम्भीरतायात लोकानुकुलया विपरीत सियाविज्याना धर्मोपदेश यायेत अनिच्छा यानाविज्यात । तर सहम्पति ब्रम्हा व इन्द्रदेवं लोक कल्याण हेतुं धर्मोपदेशया लागी प्रार्थना यासेलिं धर्मचक्र प्रवर्तन याये नितिं सहमति प्रदान यानाविज्यात । वसपोलं दकले न्हापां थः गुरु जुइधुंकांम्ह “आलार कालाम” व “उदक रामपुत्र” यात थ्व गम्भीर धर्मया देशना यानाविज्यायेगु मतिइ तःगु जुल । तर, इपिं निम्हं आः जीवित मन्त धयागु सिइका अनं लिपा वसपोलं थः न्याम्ह शिष्य (कल्याणमित्र) पिन्त देशना यायेगु मतिइ तयाविज्यात, गुपिं न्हापा दुष्करचर्या यानाविज्याबले नापं दुपिं खः । तर, लिपा सुजातापाखें खीर ग्रहण यानाविज्याःगुलिं मतभेद जुया बुद्धयात त्वतावपिं खः । वसपोलं इपिं गनं च्वनाच्चन धकाः थःगु अभिज्ञा बलं स्वयाविज्यात । इपिं न्याम्हं शिष्यपिं उगु इलय्

ऋषिपत्तन मृगदाव वर्तमान सारनाथय् च्वनाविज्याना च्वंगु खंकाविज्यात । थ्व सिइका भगवान् बुद्ध धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यायेत सारनाथपाखें स्वया प्रस्थान यानाविज्यात । अन थ्यंका तथागत बुद्धं पञ्चवर्गीय भिक्षुपिन्त “प्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन” यानाः उपदेश बिया उजं दयेकाविज्यात-“चरथ भिक्खवे चारिकं बहुजन हिताय बहुजन सुखाय ।” थुकथं वसपोलं धर्म उद्घोष यानाविज्यात । अनलिं छुं ई लिपा राजगृहया गृधकूट पर्वतय् भगवान् सम्यक्संबुद्धं “प्रज्ञापारमितासूत्र” या धर्मोपदेश याना द्वितीय धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यात ।

प्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन - विनेयजनतय्गु सामर्थ्या अनुसारं तथागतं ८४००० हजार धर्मस्कन्धयागु देशना यानाविज्यात । थ्व सम्पूर्ण ८४००० धर्मस्कन्ध, ८४००० हजार क्लेशयागु प्रतिपक्षया रूपय् देशना यानाविज्याःगु खः । सम्पूर्ण धर्मस्कन्ध नं स्वंगू धर्मचक्र प्रवर्तनय् संग्रहीत जुयाच्चंगु दु । विशेष रूपं बोधिज्ञान प्राप्त यानाविज्याये धुंकाः सर्वप्रथम वाराणसी ऋषिपत्तन मृगदाव, सार नाथय् श्रावक एवं प्रत्येक बुद्धपिनिगु लागी सम्यक्संबुद्धं गुगू प्यंगू आर्यसत्यं प्रारम्भ यानाविज्याना फुक्क धर्मयागु सस्वभावतायात स्वीकार याना प्रथम धर्मचक्र प्रवर्तन यानाविज्यात, गुकि श्रावकयानीतय्गु त्रिपिटक समावेश जुयाच्चंगु दु ।

द्वितीय धर्मचक्र प्रवर्तन — महायानी विनेयजनपिंगु लागी द्वितीय धर्मचक्र प्रवर्तन राजगृहया गृधकूट पर्वतय् बोधिसत्त्वपिनिगु

विशाल एवं विलक्षण सभाय् यानाविज्याःगु खः । थुकी वसपोलं रूपनिसें कयाः सर्वज्ञता तकया फुक्क धर्मया शून्यताया स्वरूपया प्रतिपादन याना निर्लक्षणया निःस्वभावता धर्मया देशना यानाविज्याःगु खः, गुकियात द्वितीय धर्मचक्र प्रवर्तन धकाः धया तल । थुकिहे प्रज्ञापारमितासूत्र आदि नं विद्यमान जू ।

तृतीय धर्मचक्र प्रवर्तन - भगवान् बुद्धं स्वंगू धर्मचक्र प्रवर्तन नं यानाविज्याःगु दु, गुगु कालया दृष्टिं अन्तिमगु खः । थ्व धर्मचक्र जूगु थाय् वैशाली आदि खः । श्रावक व महायानी निगू प्रकारया पुद्गलत थुकिया विनेयजन खः । श्रावकतय्गु मत अनित्यता, दुःखता व अनात्मता खःसा परिकल्पित, पर तन्त्र तथा परिनिष्पन्न आदि त्रिलक्षण विज्ञानवादीतय्गु मत खः । अथे हे माध्यमिकय् शून्यता, अनिरोध, अनुत्पाद आदि थुकिया विषयवस्तु खः ।

महायान एवं श्रावकयानया भेद - महायानया अर्थ सामान्य रूपं फैलय् जुयाच्चंगु लं वा बृहत् मार्ग खः । स्थविरवादया अन्तिम लक्ष्य अर्हत् पद प्राप्ति खः, गुगु सत्त्वया एकांगी मुक्ति मात्र खः । उकी लोककल्याणया भावना यक्व कम मात्राय् जक दु । उकिं हे थ्व अल्प वा लघु मार्ग खः । थुगु कारणं महायानीत थःगु विशेषता क्यना स्थविरवादीत लिसे अलग जूगु खः । महायानया उद्भव अर्थात् देशना छगू अभूतपूर्व व क्रान्तिकारी घटना खः, गुगू बुद्धशासनया लागी तसकं आवश्यक व न्हूगु परिवर्तन नं खः । महायानया उद्भवसियां

न्हयः बौद्ध-बौद्धेतर फुक्क दर्शनय् स्वमुक्ति हे परम पुरुषार्थ एवं जीवनया लक्ष्य मानय् यानातःगु खः ।

लोकपरायणता, समाजोन्मुखता व सत्त्वपिनिगु सेवा हे महायानया विशेषता खः । महायानीत प्राणी मात्रपिनिगु दुःखं मुक्त यायेगु व सुखं बिलिबिलि जायेका बीगु चाहना जुइ । थ्व महानगु उद्देश्यया न्हयःने वं व्यक्तिगत निर्वाणयात रसहीन व तुच्छ सम्भय् जुइ । संसारया दोषं लिप्त मजूसां नं संसारय् च्वना सत्त्व प्राणीतय्गु कल्याणया लागी संसार त्याग मयायेगु वयागु व्रत खः । थ्व उद्देश्य सिद्धि यायेगुया लागी व जन्म-जन्मान्तर संसारया षड्योनिलय् चाः चाः हिला च्वनाच्वनि । थन तक कि व थःगु इच्छां नरक थेंजाःगु दुर्गतिइ नं सत्त्व प्राणीपिनिगु असह्य दुःखात सिइका इमित मुक्त यायेगु हेतुं बारंबार नरक योनिइ जन्म कयाच्वनी । वया जन्म, कर्म एवं क्लेशया कारणय् मखु, अथे नं सत्त्व प्राणीतय्गु लागी जुइगु खः । व न लोकया दोषं दुषित जुइ नकि संसारयात त्वःता निर्वाणय् प्रविष्ट जुइ ।^१ थ्वहे अप्रतिष्ठित-निर्वाण खः, थ्वहे वया लक्षण नं खः । प्रज्ञाया कारणं भवय् (संसारय्) व करुणाया कारणं शमय् (निर्वाणय्) मच्चंसे महायानी बोधिसत्त्व अप्रतिष्ठित निर्वाणय् च्वनाच्वनी, तथा थ्वहे बुद्धत्व नं खः ।

बुद्धत्व प्राप्तिया साधनाय् संलग्नम्ह व्यक्तियात बोधिसत्त्व धकाः धाइ । बोधिसत्त्व नं दृष्टि भेदया ल्याखं स्वंगू प्रकारया दु - गथे १. फुक्क सत्त्व प्राणीतय् दुःखं मुक्त यायेधुंका थः स्वयं बुद्धत्व प्राप्तिया चाहना याइ । थुजाःम्ह बोधिसत्त्वयात सापु (ग्वाला)

समानम्ह बोधिसत्त्व धकाः धयातःगु दु । गथेकि सापु फुक्क पशुतय् सागलं (गोशालां) पितछ्वया हयेधुंका अन्तय् स्वयं पिहाँवइ । अनं हानं सागलय् फुक्क पशुत दुत छ्वयधुंका तिनि थः दुहाँ वनी । थ्व बोधिसत्त्व नं उगु प्रकारयाम्ह खः । २. निगू प्रकारयाम्ह बोधिसत्त्व उम्ह खः गुम्ह फुक्क सत्त्वपिं नापं नापं बुद्धत्व प्राप्त यायेगु चाहना याइ । थुजाःम्ह बोधिसत्त्वयात माभी समानम्ह बोधिसत्त्व धकाः धाइ । गथे माभी नाउचाय् च्वपिं फुक्क यात्रित नापं स्वयं थःनं खुसिं पार याइगु खः । अथे हे थ्व निगू प्रकारयाम्ह बोधिसत्त्व नं यानाच्वनी । ३. स्वंगू प्रकारयाम्ह बोधिसत्त्व व खः गुम्ह दकलें न्हापां थःम्हनि बुद्धत्व प्राप्ति याइ । जुजु थुजाःम्हसित समानम्ह बोधिसत्त्व धकाः धाइ । छायाःसां गुबलय् तक व्यक्तियाके, जुजुयाके जुजुया सदृश अधिकार व समर्थता प्राप्त याना काइ व अनं लिपा मेपिन्त बुद्धत्व प्राप्त यायेगुलि सहायता याइ । थुजाःम्ह बोधिसत्त्वयात दइमखु वं लोकया कल्याण याये फइमखु । उकिं दकले न्हापां थःम्हसित नि शक्ति सम्पन्न जुइकेमाः । थजाःगु विचा याना थःगु दुने गुगु बोधिचित्त उत्पन्न याइ, वयात स्वंगू प्रकारया बोधिसत्त्व धकाः धाइ ।

बोधिचित्तोत्पाद - मनुष्यया भाव प्राप्त यायेगु तसकं दुर्लभ खः । थ्व भावय् परम पुरुषार्थ अभ्युदय व निःश्रयेसया प्राप्तिया साधन उपलब्ध जू । प्राणीपिनिगु कल्याण, उद्वारया अभिप्रायं बुद्धत्व प्राप्तिया लागी सम्यक्संबोधि चित्तय् प्रतिष्ठित जुइगु, बोधिचित्तया ग्रहण

यायेगु खः । उकियात बोधिचित्त धकाः धयातःगु दु । अभिसमयालंकारय् बोधिचित्तयात थुकथं व्यक्त यानातःगु दु - “चित्तोत्पादः परार्थाय सम्यक्संबोधिका मता” ।(१.१९) अर्थात् बोधिचित्त मेपिनिगु परार्थाया लागी सम्यक्संबुद्धत्वया इच्छा खः ।

करुणां बोधिचित्तया उत्पाद याकि अले बोधिचित्तं बोधिसत्त्वया उत्पाद याकि । थुकथं बोधिसत्त्वपाखें फुक्क बुद्धपिंगु प्रादुर्भाव जुइ । उकिं आचार्य चन्द्रकीर्ति ‘मध्यमकावतारे’ बुद्ध व बोधिसत्त्व स्वयां न्हयः करुणायात नि वन्दना यानातःगु खने दु । सिद्ध योगि मिला-रस-पां धयातःगु दु कि - गुम्हेस्यां शून्यताया साक्षात्कार यायेधुंकल वा याइ, वया मनय् करुणा जागृत जुइ । करुणाया जागृत जुइवं स्व व परया विभेद मदया वनी । गुबले विभेदावृक्ति दइ मखुत अबले सत्त्वार्थक्रियाया पूर्णता याकनं सिद्ध जुइगु खः । थुगु प्रकारं सत्त्वार्थक्रियाया पूर्णतां बुद्धत्वया साक्षात्कार जुइ ।

बोधिचित्तय् महायानया समग्र साधना समाहित जुयाच्वंगु दु । बोधिचित्तया प्रारम्भ करुणां जुइगु खः । बोधिचित्तया उत्पाद जुइगुलिं करुणां बीजया रूपय् ज्या याइ । बोधिचित्त उत्पन्न जुइबले विचय् करुणां ‘लः’ समानं ज्या याइ । बोधिसत्त्व जुइधुंकाः अन्तय् करुणा ‘फल’ या थें समान जुइ । गुगुं प्रकारं फल पाकय् जुइबले उकियात न्हयाम्हेस्यां नं नये ज्यूगु वा सुं मेपिन्त नके ज्यूगु खः, ठीक उगु प्रकारं करुणाया निरन्तरता रूपं बोधिसत्त्व छुं नं परिस्थितिइ प्राणीपिंगु उपकार यायेज्यू । शान्तिदेवं बोधिचर्यावतारय् धयाविज्याःगु दु -

भवदुःखशतानि तर्तुकामैरपि सत्त्वव्यसनानि हर्तुकामैः ।

बहुसौख्यशतानि भोक्तुकामैर्न विमोच्यं हि सदैव बोधिचित्तम् ॥ १.८ ॥

अर्थात् श्रावक थें भवसागरया सयौ दुःखं तरय् जुइत (निरोध यायेत) कोशिश यानाच्वपिं, गुगु बोधिसत्त्व थें सिर्फ थः जक तरय् जुइत मखु, फुक्क सत्त्व समूहया दुःखयात नाश यायेगु नितिं सनाच्वंम्ह व गुम्हेसित दुःखया लेशमात्र नं मद्दु, तर नं संसारया सुखया सयौ गुण अभिलाशा (आशा) तयाच्वपिन्सं बोधिचित्तयात गुबले नं त्वते मज्यू । न्हयाबले नं बोधिचित्त ग्रहण यानाच्वनेमाः ।

बोधिचित्त हे फुक्क पापयात निर्मूल यायेगु मुख्य उपाय खः । थ्व निरन्तर फल विइगु कल्पवृक्ष थें खः । फुक्कं गरीबी (दरिद्र) तापाका विइम्ह चिन्तामणि खः । अले फुक्कसिया अभिप्राय परिपूर्ण यानाविइगु भद्रघट खः । गण्डव्यूहसूत्रय् भगवान् अजितं स्वयं धयाविज्याःगु दु कि - “बोधिचित्तं हि कुलपुत्र बीजभूतं सर्वबुद्धधर्माणाम्” (पृ. ३९६) । अर्थात्, कुलपुत्र ! फुक्क बुद्धधर्मया मूल बीज बोधिचित्त खः । उकिं महायान धर्मया शिक्षाया आधार बोधिचित्त हे खः । बोधिचित्तोत्पाद विना सुं नं व्यक्ति, गुपिं महायानया अनुगामी (अनुयायी) जुइ मास्तेवपिं खः, बोधिसत्त्वचर्या अर्थात् शिक्षा ग्रहण यायेगुया अधिकार दइ मखु । बोधिचित्त ग्रहण मयाःसे बोधिसत्त्व शिक्षा (चर्या)या सम्पादन जुइ मखु । बोधिचित्तया निगू भेद दु - १. बोधिप्रणिधिचित्त व २. बोधिप्रस्थानचित्त । प्रणिधिया अर्थ - “फुक्क

संसारया प्राणीपिनिगु दुःखयात हटय् याये नितिं जिं थःम्हं बोधि उत्पन्न याये” धयागु थुजाःगु भावना गुबले प्रार्थनाया रूपय् उत्पन्न जुइ, अबले बोधिप्रणिधिचित्तया उत्पाद जुइगु खः । थ्व पूर्वावस्था खः । थुकियात हे बोधिप्रणिधिचित्त धकाः धाइगु खः ।

प्राणीपिनिगु दुःखयात तापाका विइगुलि लगय् जुयाच्चंगु चित्त बोधिप्रस्थानचित्त खः । प्रस्थानचित्त निरन्तर पुण्य विइम्ह खः । थुकिया उत्पन्न जुइबलय् साधक प्यंगू ब्रम्हविहार^५, प्यंगू संग्रहवस्तु^५ व षट्पारमिता आदिया साधनाय् प्रवृत्त जुइ । थुकियात बोधिप्रस्थानचित्त धकाः धाइगु खः ।

बोधि प्राप्तिया लागी प्रयत्नशील प्राणीयात बोधिसत्त्व धकाः धाइ । मेगु पारमिताया अभ्यासद्वारा सत्त्वतय्त निर्वाण तक यंकिम्हेसित बोधिसत्त्व धकाः धाइ । बोधिसत्त्वया चित्तोत्पादया उद्देश्य नं फुक्क सत्त्वपिन्त परमपद तक यंकिगु खः ।

बोधिसत्त्वं भावना याइ कि फुक्क सत्त्वपिन्त समान रूपं सुख अनुग्राहक दुःख बाधक प्रतीत जुइ । उकिं फुक्कसितं आत्मवत् सोचय् यायेमाः । वं विचाः याइ, चिन्तन-मनन याइ कि गुबले जित व मेपिन्त समान रूपं सुख प्रिय जू, दुःख एवं भय समान रूपं अप्रिय जुइ । थथे जुल धाःसा जिके छु विशेषता दुगु जुल । गुम्हसिनं थःगु हे दुःखया निवारणया लागी कुतः याइ वं थःगु रक्षा याइ ?

षट्पारमिता : - सामान्यतः बोधिसत्त्वं बोधिचित्तया दीक्षा कायेधुंकाः षट् व दश पारमिताया सेवन (पूर्ण) यायेमाः । दश

पारमिताय् अन्तिम प्यंगू पारमिता - उपाय, बल, प्रणिधान व ज्ञानपारमिता प्रज्ञापारमिताय् सन्निहित (मिले) जुयाच्चंगु दु । दानया अभिप्राय दरिद्रतायात नाश याइगु जुइ । उकिं बोधिसत्त्वं फुक्क वस्तु दान याना सत्त्वतय्त दरिद्रता मदयेका विइ, आवश्यक परे जूसा थःगु शरीर तक नं दान याइ । चर्चाया विषय यक्वः जातक कथालय् नं उपलब्ध जुयाच्चंगु दु । बोधिसत्त्वं वस्तु दान व अभयदान निगूलिं सर्वश्रेष्ठगु दान धर्मदान यानाच्चनी व्यक्तियात इहलोक व परलोक निगूलिइ नं तसकं सुख प्रदान याइगु धर्मदान खः, चाः न्हिं प्रदान यानाच्चनी । अर्थात् बोधिसत्त्वं मात्र थःगु काय, वाक् एवं चित्त हे जक मखु अपितु थःगु त्रिकालय् नं संचित समस्त पुण्यया नं परिणामना त्रिकोटि विशुद्धि (दाता, देय, प्रतिग्राहक) याना दान याइगु खः । थथे यायेगु हे दानपारमिता खः ।

शीलपारमिता : - गुगु आचरणं थःगु दुने शीतलता हया विइ उगु प्रदान यायेगुयात हे शील धकाः धाइ । व्यक्ति गुबले राग, द्वेष, अहंकार आदिं वशीभूत जुइ, अबले वं थःम्हेसित वशय् तयेफइ मखु । मनय् दुने राग, द्वेष आदिया मिया ज्वाला च्यानाच्चनी, गुकिं याना स्व-पर निम्हेसित नाश यानाविइ । उकिं वया प्रतिपक्ष ग्रहण यायेगु हे शील खः । शील काय, वाक्, चित्तयात अकुशल कर्मय् प्रवृत्त जुइगुलिं रोकय् याइ । बोधिसत्त्वं फुक्क प्राणीपिन्त थः “मां” सम्भय् जुइ, अले गथे स्वयं थःत दुःखया चाहना याइ मखु, अथे हे मेपिं फुक्क प्राणीपिं नं थः सदृश दुःखयात चाहना याइ मखु ।

उकिं वं थजाःगु छुं नं ज्या (कृत्य) याइ मखु, गुकिं सुयागु नं अहित जुइगु खः । अथे जूगुलिं स्व-पर समता व स्व-पर परिवर्तनया रूपय् गथे बोधिचर्यावतारया अष्टम परिच्छेदय् विस्तारपूर्वकं उल्लेख यानातःगु दु, उकिया अनुसरण याना परपीडनया पूर्णरूपं परित्याग याइ । काय व वाक् मनं नं वं सुं प्राणीया हिंसा याइ मखु । थथे जाःगु निर्विकल्प आचरण हे शीलपारमिता खः ।

क्षान्तिपारमिता :- बोधिसत्त्वं फुक्क प्राणीपिनिगु लागी बुद्धत्वया कामना याइ । यदि वं सुं छुंमह प्राणीया प्रति नं द्वेष वा घृणाया भावना याइ वा तइ धाःसा व थःगु प्रतिज्ञां च्युत जुइ (कुतुं वनी) । उकिं वया बोधिसत्त्व धायेगु अधिकारं नं वचित्त जुइ । उकिं हे शान्तिदेवं धयाविज्याःगु दु - “क्रोध थेंजाःगु छुं नं पाप मद्दु, क्षान्ति थेंजाःगु छुं तपस्या मद्दु । यदि सुं व्यक्ति क्लेशवश भीतः नोक्सान हे यात धाःसां भीसं थ्व ध्यान तयेमा कि व व्यक्ति द्वेषया वशय् (कारणय्) खः, भचा वँये जुइधुंकल । थुजाःगु स्थितिं वं थःमहेसित नं स्यंकी नापं मेपिन्त ला धायेगु हे छुं ? उकिं व व्यक्ति मैत्री व करुणाया पात्र खः, क्रोधया मखु । थथे विचा याना क्षमा यायेमाः । उगु प्रकारं यदि सुनां भीत कष्ट बील धाःसा ला उकिया कारण मात्र व मखु । स्वयं भीगु पूर्व जन्मया कर्म नं खः । थथे नोक्सान छुं इलय् भीसं मेपिन्त नं याना वल जुइमा आदि अनेक उपायपाखें क्षान्तिपार-मिताया अनुपालन यायेमाः । भीसं विचाः यायेमाः कि यदि बुद्धत्व प्राप्त याये माःसा ला क्षान्तिपारमिता अनिवार्य खः । उकिं विना

बुद्धत्व प्राप्त जुइ मखु । उकिया लागी भीत दुःख कष्ट विइमह व्यक्ति छगु प्रकारं भीगु हितैषी खः । वं भीतः पूर्व जन्मय् संचित अकुशलया क्षय यायेगु अवसर ला बिया हे च्वंगु दु व नापं बुद्धत्वया प्राप्त यायेगु मार्ग नं प्रसस्त क्यनाच्वंगु दु । सुं व्यक्ति निर्विकल्प, निराग्राह रूपं थथे याना क्षान्तिया पालन याइ, वयात क्षान्तिपारमिता धकाः धाइ ।

वीर्यपारमिता : - संभार द्वय अर्थात् पुण्यसंभार, ज्ञानसंभार, थ्व निगू संचयलय् थःत तत्पर यानातयेगु वीर्यपारमिता खः । बोधिसत्त्वया दीक्षा कायेधुंका साधकया सम्पूर्ण जीवन मेपिनिगु लागी समर्पित जुइ । वं थःगु लागी छुं नं याइ मखु, परहित वया देय खः । थुकिया लागी व नरक तक नं वनेतः कामना याइ । थुगु किसिमया उत्कृष्ट भावना हे छगु प्रकार वीर्यपारमिता खः ।

ध्यानपारमिता : - चित्तयात वशय् तयेगुयात समाधि धकाः धाइ । गुबले तक मनूया चित्त स्वस्थ, उच्च विचार ब्वलनि मखु, अबले तक वं छुं नं ज्या (कुशलकर्म) याये फइमखु । गथेकि अस्वस्थ मनू नं छुं नं कर्म यायेत असमर्थ जुइ । अथे हे अनियन्त्रित चित्तमह मनुखं छुं नं आध्यात्मिक ज्यायात सम्पन्न याये फइमखु । बोधिसत्त्वं चित्तया विक्षेपया दोष व स्थिर जुइगु गुणयात सम्यग् रूपं सिइका एकाग्र यायेगु प्रयास याइ व एकाग्रतायात प्राप्त याइ । चित्तया एकाग्र मज्जूसे भीसं प्रज्ञाज्ञानया साक्षात्कार याये फइमखु । थ्व विना क्लेशावरण व ज्ञेयावरणया

नाश जुइमखु । उकिं हे वं प्रयास पूर्ण एकाग्रतां शमथयात प्राप्त याइ । थुक्रियात हे ध्यानपार-मिता धका धाइ ।

प्रज्ञापारमिता : - वस्तुया वास्तविक स्थितियात सिइकेगु वा सम्भय् बुभय् जुयेगु हे प्रज्ञा खः । थुक्रियात सम्यग् रूपं सिइकेगु लागी निगू सत्ययात सिइकेमाःगु तसकं जरुरी खः ।

संवृत्तिसत्य : - संवृत्तिया तात्पर्य अविद्या(आवरण) खः । गुगु धर्मयात सत्त्वेन ग्रहण याइ अर्थात् स्वभावसद् ग्राहिका बुद्धि हे संवृत्ति खः । थ्व रूप, वेदना आदि पदार्थतय्गु आलम्बन याना उकित स्वभावतः सत् रूपय् ग्रहण याइ । छायाःसा रूप आदि पदार्थ अविद्याया दृष्टि कथं सत्य खः । उकिं संवृत्तिसत्य धकाः धाइ । आर्यतय्गु समाहितज्ञान वा तत्त्वज्ञानया दृष्टि ला घट आदि फुक्क विषय व चक्षुर्विज्ञान आदि विषयी मिथ्या हे खः । गुगु संवृत्तिसत्य जुइ, वया व्यावहारिक सत्ता दइगु खः तथा व अविस्वादक नं जुइ । उगु संवृत्ति नं निगू प्रकारया दु, गथेकि - १. तथ्यसंवृत्ति २. मिथ्यासंवृत्ति । थ्व विभाजन आर्यतय्गु दृष्टिं मखु, छायाःसां तत्त्वज्ञानया क्षेत्रय् ला फुक्कं मिथ्या खः । अथे नं लौकिक ज्ञानया दृष्टिं हे जुइ । छायाःसां लौकिक बुद्धि निगू दु, उकी विषयी बुद्धिया निगू प्रकार दुगुलिं नं विषय नं निगू प्रकार दुगु खः ।

न्हापांगु लौकिकज्ञानया विषय जुइ, गुगु पदार्थ साधारणतया लोकय् सत्य मानय् यानातल । व खः तथ्यसंवृत्ति । लोकय् नं गुक्रियात मिथ्या मानय् याना तल वा गुगु

लौकिकज्ञानं तिरस्कृत वा बाधित खः, व मिथ्यासंवृत्ति खः । तथ्यसंवृत्तिया विद्यमानं वयागु व्यावहारिक अस्तित्व दयेमाःगु आवश्यकता मदु, छायाःसां “स्वभावसत्ता” तथ्यसंवृत्ति खः । तर वयागु अस्तित्व दइमखु । व तथ्यसंवृत्ति उकिं खः, छायाःसां वयागु प्रतिषेध लौकिकज्ञानद्वारा संभव मदु ।

परमार्थसत्य : - निःस्वभावता, शून्यता, निःस्वलक्षणता परमार्थसत्य खः । परमार्थ शब्दय् “परम” या अर्थ आर्यतय्गु समाहित ज्ञान खः । ‘अर्थ’ या तात्पर्य विषय खः । निःस्वभावता, उकिं हे परमार्थसत्य खः । छायाःसां व आर्यतय्गु समाहित ज्ञानया विषय खः । मेगु परिभाषा अनुसारं गुगु परम नं खः, व अर्थ नं खः, व परमार्थसत्य खः । निःस्वभावता परमार्थ खः, छायाःसां व परम नं खः, छायाःसां व सत्य खः । यथाप्रतिभास वया स्थिति खः, व अविस्वादक खः । फुक्क अर्थय् नं व उत्कृष्ट खः, उकिं हे व परमार्थ खः ।^९

आचार्य नागार्जुनं निगू सत्यया व्यवस्था ज्ञेयत्व वा अस्तित्वया व्याख्याया आधारय् याःगु खः । छुं महायान सूत्रय् पर मार्थसत्ययात अज्ञेय व अनभिलाप्य धयातःगु दु ।^{१०} थन तक कि वयात सर्वज्ञज्ञानया नं अविषय धयातःगु दु । उक्रिया तात्पर्य थ्व खः कि परमार्थसत्य फुक्क कल्पना बुद्धि एवं शब्दया साक्षात् विषय मखु । गन तक सर्वज्ञज्ञान व आर्यतय्गु समाहित ज्ञानया प्रश्न खः, अन विषय-विषयीभाव वा ज्ञान-ज्ञेयत्वभाव अभाव खः । उकिं हे वयात अज्ञेय धयातःगु

खः ।

प्रज्ञापारमिता विमर्शः - फुक्क ज्ञानय् उत्कृष्ट जूगुलिं हे प्रज्ञा धाःगु खः । परमार्थय् आलम्बित (आश्रित) जूगुलिं व मेगु नं प्रज्ञाय् परम जूगुया कारणं प्रज्ञा धया तल । अर्थात् 'प्र' या अभिप्राय प्रथम, श्रेष्ठ आदि खः । उकि आदि स्वरूप शून्यता, गुगु असंस्कृत धर्म खः, उकियात सुनां सः स्यु व ज्ञान खः । 'ज्ञा' अर्थात् आदि धर्म वा श्रेष्ठ धर्मयात सः स्युम्ह प्रज्ञा खः । थुकथं थ्व अप्रतिष्ठितनिर्वाण प्राप्तम्ह खः अथवा प्राप्त याकिम्ह खः ।

प्रज्ञापारमिताया व्याख्या वज्र थें समान दृढ आकारया रूपय् यानातःगु दु । गुगु किसिमं वज्रया निगू च्वकाय् ख्वातुसे व विचय् च्वंगु भाग सालुसे च्वनी, अथे हे प्रज्ञापारमिताया आदि एवं अन्तय् क्रमशः अधिमुक्तिचर्याभूमि व ताथागती बुद्धभूमिया विस्तार व मध्य भागय् शुद्धाध्याशयिकभूमिया संक्षिप्त रूप खः । थथे आचार्य वसुवन्धु व आचार्य कमलशील निम्हेस्यां मानय् यानातःगु दु ।

प्रज्ञापारमिता सफूतिइ प्रज्ञापार-मिताया लक्षया थुगु प्रकारं बियातःगु दु - फुक्क धर्मया निष्प्रपञ्च साक्षात् अभिमत ज्ञान, गुगु अप्रतिष्ठित निर्वाणय् थ्यनेधुंकल वा उकिइ थ्यनीन व प्रज्ञापारमिता खः । थुकिया लक्ष्य महायानीय स्वंगू आर्यमार्गपाखें फुक्क धर्मया निःस्वभावताया ज्ञान खः ।

अद्वयवज्र संग्रहलय् प्रज्ञाया अर्थ थुगु प्रकारं नं यानातःगु दु - तत्त्वज्ञानया लिपा (अनन्तर) सविकल्प चित्त शान्त जुइधुंकाः, गुगु शान्त, शुद्ध, आभासं रहित खः, निरालम्ब

अनुत्तर ज्ञान उत्पन्न जुइ वहे प्रज्ञा खः ।¹⁵ प्रज्ञायात स्वंगू भागय् विभाजित यानातःगु दु । गथेकि - १. श्रुतमयी प्रज्ञा २. चिन्तामयी प्रज्ञा ३. भावनामयी प्रज्ञा । अन्तिमगु भावनामयी प्रज्ञा ध्यान एवं समाधिइ आधारि तगु खः । थुकिया बिना नं न्हापांगु (प्रथम) निगू प्रज्ञा प्राप्त यायेफु । न्हापांगु प्रज्ञां भीषिं पण्डित अथवा ज्ञानी जुइफु । दोश्रोगु प्रज्ञां तर्क, बुद्धि व चिन्तनपाखें ज्ञानवर्धन याइगु खः । अयनं थ्व निगूलिं प्रज्ञां परमार्थसत्यया सतिक (न्ह्यःनेसं) अर्थात् परमतत्त्व तक यंकी मखु । भावनामयी प्रज्ञा छगू जक थुज्वःगु प्रज्ञा खः, गुकिया ग्वाहालिं (भावनां) भीसं सत्यया साक्षात्कार व शान्ति लाभ यायेगुलि सक्षम जुइ फइ ।

भावनाक्रमय् धयातःगु नं दु - न्हापां श्रुतमयी प्रज्ञा उत्पन्न यायेमाः, उकि आगमया अर्थया अवधारण (निश्चय) जुइ । अनं लिपा चिन्तामयी प्रज्ञाया पाखें नीतार्थ व नेयार्थया भेद याइ । अनं लिपा उकि भूत अर्थया निश्चय याना उकियागु भावना यायेमाः न कि अभूत अर्थया । अन्यथा विपरीत अर्थया भावना जुइ व विचिकित्साया निवारण (रोके) याये मफुगु कारणं सम्यग् ज्ञानया उदय जुइ मखु अर्थात् भावना व्यर्थ जुइ । गथेकि तीर्थिकतय्गु भावना । समाधिराजसूत्रय् धयातःगु नं दु - यदि धर्मय् नैरात्म्यया प्रत्यवेक्षण दुसा व उकिया प्रत्यवेक्षण याना यदि भावना याःसा ला वहे फलरूपि निर्वाणया प्राप्तिया हेतु खः । गुगु मेगु हेतु खः, व ला शान्तिया लागी जुइ मखु ।¹⁶

चिन्तामयी प्रज्ञापाखें युक्ति व आगम परीक्षण (जांचय्) याका सम्यक् तत्त्व अथवा

वास्तविक स्वरूपया भावना यायेमाः । वस्तुया स्वरूप परमार्थत अनुत्पाद हे खः । थ्व युक्ति व आगमं निश्चित यानातःगु खः । चिन्तामयी प्रज्ञापाखें भूतार्थया परीक्षण यानाः उकिया साक्षात्कार यायेया लागी भावनामयी प्रज्ञायात उत्पन्न यायेमाः । बहुश्रुत जक जुया अर्थ प्रत्यक्ष जुइमखु, थथे आर्यरत्नमेघ आदि सूत्र्य् उल्लेख यानातःगु दु । अत्यन्त स्पष्टगु ज्ञान आलोकया विना सम्यक् अर्थया अन्धकाररूपि आवरण तापाइ मखु । अनेकौ पटक भावना यासेलि अभूत अर्थ्य् नं अत्यन्त स्पष्ट ज्ञान उत्पन्न जुइ । गथेकि समाधिराजसूत्र्य् नं धयातःगु दु । छिकपिन्त अवबोधित (थुइका विइगु) यानाच्चना, प्रतिवेदन यानाच्चना कि गथे गथे मनुष्य अनेकौ पटक चिन्तन याइ, अथे अथे व विकल्प्य् चित्त आश्रित जुया वनी ।^{१०}

मेगु महायानसूत्र ग्रन्थ्य् नं स्वंगू प्रकारया प्रज्ञाया उल्लेख यानातःगु दु - १. लौकिक, २. लोकोत्तर, ३. लोकोत्तम । प्रज्ञा व प्रज्ञापारमिताया उल्लेख महायान ग्रन्थ्य् गनं यक्व व गनं कमया रूप्य् न्यंकनं उपलब्ध जू । उकिं थन यक्वः धायेगु वा च्वयेगु उपयुक्त मजू । संक्षेपं दान, शील, क्षान्ति आदि न्यागू पारमिता नं प्रज्ञाया प्राप्त याये लागी हे खः । गथे बोधिचर्यावतार्य् नं धयातःगु दु -

**इमं परिकरं सर्वं प्रज्ञार्थं हि मुनिर्जगौ ।
तस्मादुत्पादयेत् प्रज्ञां दुःखनिवृत्तिकांक्षया ॥९.१॥**

अर्थात् शाक्यमुनि बुद्धं फुक्क

जिज्ञासुतयूत सांसारिक दुःखया निवृत्ति याये लागी कनाविज्याःगु थ्व फुक्कं (पूर्वोक्त) पार मितायागु देशना प्रज्ञा प्राप्त याये लागी हे कनाविज्याःगु खः । उकिं जिज्ञासुतयूत थ्व प्रज्ञा उत्पत्ति यायेगु लागी न्ह्यागु उपायद्वारा नं कोशिस यायेमाः ।

चित्तया एकाग्रतां प्रज्ञाया प्रादुर्भाव्य् ग्वहालि दइगु खः । गुकिया चित्त समाहित खः, वयात यथाभूत परिज्ञान दइ । प्रज्ञा उत्पादं फुक्क आवरणतयूगु तस्सकं हानि जुइ । प्रज्ञाया अनुकूल जुसेलिं वा जुसा जक दान आदि न्यागू पारमितां सम्यक्सम्बोधिया प्राप्त याकिगुलिं सक्षम जुइ व हेतु खः । दान आदि गुण प्रज्ञापाखें परिशोधित जुया अभ्यासवश उत्कर्षया पराकाषाय् (चरम सीमाय्) थ्यनी व अविद्या ह्यूगु (प्रवर्तित) फुक्क विकल्पयात नाश याना व क्लेश व आवरणतयूत निर्मूल याना परमार्थ तत्त्वया प्राप्त यायेगु हेतु जुइ । थुगु किसिमं षट्पारमिताय् प्रज्ञापारमिता च्वय्लागु दु, श्रेष्ठ खः । “आर्यशतसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताय्” भगवानं धयाविज्याःगु दु - हे सुभूति ! गथेकि सूर्यमण्डल व चन्द्रमण्डलं प्यंगू द्वीपयात प्रकाशमान यानाविइ, उगु प्रकारं प्रज्ञापारमिताया ज्या पञ्चपारमिताय् दृष्टिगोचर जुइ । गुगु प्रकारं सप्तरत्न^{११} समन्वागत (परिपूर्ण) मजुसें चक्रवर्ति जुजुया पद नं दइमखु, प्रज्ञापारमितां रहित जुल धाल धाःसा ला पञ्चपारमिता “पारमिता” धायेगु नामं सःते मज्यू । प्रज्ञापारमितां मेगु पञ्चपारमितायात वशय् तइ । गुम्ह जन्मं हे कांम्ह खः, इमिगु संख्या न्ह्याक्वः हे दयेमाः, विना मार्गदर्शकया मार्गावतरण्य् असमर्थ जुइ ।

थुगु किसिमं दान आदि पञ्चपारमिता नं मिखा मद्दुम्ह कां थें जुइ । प्रज्ञाचक्षुया विना ग्वहालीं बोधिमारग्य वने फइमखु (थ्यनि मखु) । गबले न्यागू पारमिता प्रज्ञापारमितां परिग्रहण जुइ, अलेतिनि सचक्षुष्क (ज्ञानया मिखा) चाली । गुगु प्रकारं चिकिचाधंगु खुशीत गंगा नांया तःधंगु खुशी मिले जुया व नापं महासमुद्रय् दुहाँ वनी, उगु किसिम पञ्चपारमिता नं प्रज्ञापारमितां परिग्रहण याना व वयागु अनुगमन (नकल) याना सर्वाकारज्ञतायात प्राप्त याइ ।

प्रज्ञापारमितासूत्रय् मूलरूपं निगू विषयया पक्ष दु । न्हापांगु दर्शनपक्ष, गुकियात प्रज्ञापक्ष वा शून्यतापक्ष नं धाः । निगूगु पक्ष साधनापक्ष, गुकियात उपायपक्ष वा करुणापक्ष नं धाः । आचार्य नागार्जुनं प्रज्ञापारमितासूत्रया दर्शनपक्षयात कयाः थःगु ग्रन्थ रचना यात । गुकिया आधारय् वय्कलं मूल माध्यमिक कारिका आदि ग्रन्थतय्गु रचना याना महायानया दर्शनपक्षयात स्पष्ट यात तथा उकिया व्यापक विकास यात । साधनापक्षया उपरय् आर्यअसंगं थःगु सफू 'अभिसमयालंकारकारिका' ग्रन्थया रचनायात व अनं लिपां वय्कया शिष्यतय्सं, अनुयायीतय्सं उकित मेगु हानं यक्व विकास यात ।

महायानी वैपुल्यसूत्रय् निगू प्रकारया ग्रन्थ उपलब्ध जू । छगूलिइ व सूत्रत उपलब्ध जू, गुकि बुद्ध, बोधिसत्त्व, बुद्धयान आदिया महत्व कनातःगु दु । ललितविस्तर, सद्धर्म-पुण्डरीकसूत्र इत्यादि ग्रन्थ थुकिया अन्तर्गत तयातःगु दु । मेगु सूत्र ग्रन्थ थ्व खः, गुकि महायानया मुख्य सिद्धान्त 'शून्यता' वा 'प्रज्ञा'

या महत्व क्यनातःगु दु । थुगु प्रकारया सूत्र ग्रन्थय् 'प्रज्ञापारमितासूत्रत' वःगु दु । छगूपाखें शून्यता व मेगुपाखें महाकरुणा, थ्व निगू तत्त्व तया समन्वय यायेगु प्रयास प्रज्ञापारमितासूत्र ग्रन्थय् खने दु । लिपा आचार्य शान्तिदेवं बोधिचर्यावतार ग्रन्थय् थ्व समन्वययात मेगु कथं नं व्यवस्थित यात ।

प्रज्ञापारमिता शब्द 'प्रज्ञा' व 'पारमिता' थ्व निगू शब्द मिलय् जुया बनय्जुगु खः । प्रज्ञाया तात्पर्य ज्ञान तथा पारमिताया अर्थ पूर्णता खः । थ्वहे कारण प्रज्ञापारमिताया अर्थ उत्कृष्ट ज्ञान, शून्यता विषयलय् सर्वोच्च व श्रेष्ठ ज्ञान नापं जुइ । शून्यता, तथता, धर्मधातु, परमार्थसत्य, अनुत्पाद, अनिरोध इत्यादि फुक्कं पर्यायवाची शब्द खः । आचार्य दिङ्नाग प्रज्ञापारमितायात अलग अलग प्यंगू अर्थय् उल्लेख याःगु दु । गथेकि -

**प्रज्ञापारमिता ज्ञानमद्वयं स तथागतः ।
साध्या तादर्थ्ययोगेन ताच्छब्धं ग्रन्थमार्गयोः ॥
-- प्र. पि., १ का.**

अर्थात् थ्व जगत्या पदार्थय् यथार्थ सत्ता मद्दु, व शून्यस्वरूप खः, प्रतिबिम्बोपम मात्र खः । उकि हे प्रज्ञाया प्रकर्ष उगु शून्यताया वैशिष्टय् (अभिव्यक्ति) टिकय् जुयाच्वंगु दु । थ्व शून्यताया अनेक रूप प्रज्ञापारमितासूत्रया प्रतिपाद्य (विषय) खः ।

प्रज्ञापारमितासूत्रय् थ्व खँया उल्लेख जुयाच्वंगु दुकि यथार्थतः संसारया फुक्क पदार्थ शून्य रूपं खः । बोधिसत्त्व अथवा प्रज्ञापारमिता आदि सदृश (उथें च्वंगु) शब्दया वस्तुतः

छुनं अर्थ मदु । गुगु चित्तं भावना याइगु खः, व चित्त स्वतः अचित्त व प्रभास्वर खः । निर्विकल्पता व निर्विकारता हे अचित्त खः ।¹³ छुं धर्म प्रज्ञापारमिता तकनं स्वभाव संयुक्त (हवंगु) मदु । स्वभाव हे निःस्वभाव खः । अविद्यमान धर्मया विद्यमानता प्रतीति (भान) अविद्यमान खः । न बुद्ध हे यर्थाथ खः, तथा न महायान हे । फुक्क धर्मया अनुत्पाद व अद्वैत हे सत्य खः । थ्वहे कारणं फुक्क धर्मया अस्थिति वा अनुपलम्भ हे प्रज्ञापारमिताया मर्म (सार) खः ।

प्रज्ञापारमितासूत्रयात जिनजननीसूत्र नं धयातःगु दु । प्रज्ञापारमिता बिना बुद्धत्व प्राप्त यायेगु संभव मजू । थ्वहे कारणं थ्व सूत्रयात बुद्धत्व उत्पन्न याकिगु सूत्र धका धाई । थ्वहे अर्थय् प्रज्ञापारमितायात शास्त्रय् जिनजननी, बुद्धमाता इत्यादि शब्दं सम्बोधित यानातःगु दु । थुकियात “भगवती” शब्दं नं सम्बोधित यानातःगु दु । अथवा भगवती नं धयातःगु दु, गुगु तस्सकं आदर गौरवया प्रतिक खः । जिनजननी सूत्र स्वंगू भागय् विभाजित यानातःगु दु । गथेकि - १. विस्तृत २. मध्यम ३. संक्षिप्त जिनजननी रूपय् । शतसाहश्रिका प्रज्ञापारमिता विस्तृत जिनजननीसूत्र खः, गुकिया उपदेश भगवान् सम्यक्सम्बुद्धं मृदु इन्द्रिय व विस्तृत रुचि विनेयजनपिनिगु लागी यानाविज्याःगु खः । मध्येन्द्रिय व मध्यरुचि विनेयजनपिनिगु लागी मध्यम जिनजननी अर्थात् पञ्चविंशतिसाहश्रिका प्रज्ञापारमिताया व तीक्ष्णेन्द्रिय एवं संक्षिप्त रुचि विनेयजनपिंगु लागी संक्षिप्त जिनजननी अर्थात् अष्टसाहश्रिका प्रज्ञापारमिताया उपदेश

यानाविज्याःगु खः ।¹⁴

प्रज्ञापारमितासूत्रया साक्षात् अभिधेय शून्यतायात आचार्य नागार्जुनं मूलमाध्यमिक कारिका, युक्तिषष्टिका, शून्यतासप्तति आदिलय् विस्तारं प्रतिपादित यानातःगु दु । प्रज्ञापारमिताया परोक्ष (अप्रत्यक्ष) व प्रच्छन्नमार्ग अर्थात् अभिसमयया आचार्य असंगं थःगु ग्रन्थ अभिसमयालंकारय् च्यागू पदार्थय् विभाजित याना विस्तारं वर्णन यानातःगु दु । गुबले तक उगु निगूलिं ग्रन्थया¹⁵ सम्यक् रूपं अध्ययन जुइमखु अबले तक सम्पूर्ण अभिधेययात सयेके सिइके फइ मखु । थन संक्षेपं अभिसमयालंकारय् वःगु च्यागू पदार्थया संक्षिप्तं विवरण प्रकाश यायेगु कोशिश यानाचवना । गथेकि - १. सर्वाकारज्ञता, २. मार्गज्ञता, ३. सर्वज्ञता, ४. सर्वाकाराभिसम्बोध, ५. मूर्धाभिसमय, ६. आनुपूर्विकाभिसमय, ७. एकक्षणाभिसम्बोध व ८. धर्मकाय खः ।

१. सर्वाकारज्ञता : - बुद्धया व ज्ञान खः गुकियाद्वारा वसपोलं फुक्क धर्मयात प्रत्यक्ष रूपं सियाविज्याः । बुद्धया थ्व ज्ञान अपरिमित खः, भीगु लागी अगोचर खः, व्यक्त याये मफु तर नं थुकियात विषय-विषयीया रूपय् थुइके फु । गथेकि - घटया आकृतियात स्वयेबलय् व्यक्तिया दुने घटाकारया ज्ञान दु धैगु सिइके फु । उगु प्रकारं सर्वाकारज्ञताया विषययात थुइकुसा या बुभ्य याःसा उगु विषयीया नं अनुमान यायेफु ।

सर्वाकारज्ञता उकियात धाई, गुम्हेस्यां महायान चित्तोत्पाद आदि भीगू (१०) धर्मयात सम्यग् रूपं सयेकुगु दु । भीगू धर्म थथे खः -

१. महायान चित्तोत्पाद, २. फुक्क प्रकारया सद्वर्माया अववाद, ३. निर्वेधाङ्ग अर्थात् स्वंगू यानया प्रयोगमार्ग, ४. महायान प्रतिपत्त्याधार (निगू सत्य, प्यंगू आर्यसत्यादि), ५. महायान प्रतिपत्त्यालम्बन (फुक्क धर्म), ६. महायान प्रतिपत्तिसमुद्देश, ७. सन्नाहप्रतिपत्ति फुक्क पारमितायागु संभारमार्ग बुद्धत्व प्राप्तया उपरान्त तक गथे साधना जुइगु खः ? गथे विचा ग्रहण यायेगु खः ? आदि ८. प्रस्थानप्रतिपत्ति उकिया हे उत्कृष्ट रूप खः, गुगु प्रयोगमार्ग शुरु जुइगु खः, ९. सम्भारप्रतिपत्ति भीगू भूमिइ छु छु त्याग दु ? छु प्राप्त याइगु खः ? गथे साधना याइगु खः आदि । १०. निर्याणप्रतिपत्ति थ्व बुद्धत्वया प्राप्तया पूर्व काल जुइगु, गन छगू हे क्षणय् साधक सर्वाकारज्ञता, मार्गज्ञता व सर्वज्ञताया १७३ आकारयात छगू क्षणय् हे साक्षात्कार यायेफु तथा साधक मेगु हे क्षणय् बुद्ध जुइम्ह जुइ । उगु भीगू धर्मया गुगु ज्ञान साक्षात् याइगु खः, वहे सर्वाकारज्ञता खः । थ्व केवल बुद्ध हे जक प्राप्त यायेफु । बोधिसत्त्व व अर्हत् आदिपिन्सं मफु । सारांशय् भीसं धायेफु कि यावत् व यथावत् ज्ञानयागु सम्यग् व प्रत्यक्ष रूपं स्यू । वहे सर्वाकारज्ञता खः ।

२. मार्गज्ञता : - प्रज्ञोपाय अभिन्न रूपं ग्राह्य आदि बोधिसत्त्वपिनिगु ज्ञान हे मार्गज्ञता खः । थुकि स्वंगू भेद दु । गथेकि - १. श्रावक मार्गज्ञता - बोधिसत्त्वं श्रावकमार्ग अधिगम ला मयाः । तर उकियात स्यू अर्थात् अर्हत् प्राप्तया लागी छु छु यायेमाः ? छु छु ज्ञानया साक्षात्कार यायेमाः ? उकियात स्यू ? छायाःसां वयात श्रावतयूत नं अनुगृहीत

(अनुकम्पा) तयेमाःगु जुल, २. प्रत्येकबुद्ध मार्गज्ञता - बोधिसत्त्वं उक्त (श्रावक मार्गज्ञता) या सदृश थें स्यू । ३. महायान मार्गज्ञता - बोधिसत्त्वं सम्पूर्ण महायान मार्गयात सः स्यूगु जक मखु, अपितु साधनाद्वारा साक्षात्कार नं यायेफु । थुकियात थ्वयागु ११ धर्मद्वारा थुइका सिइका कायेफु । गथेकि - १. मार्गज्ञताया न्यागू अंगत - क) गथे बुद्ध, देवता व मनुतयूत प्रज्ञापारमिताया उपदेश याइगु खः, ख) सहकारि प्रत्यय बोधिचित्त, ग) सहेतुक व्याक्ति अर्थात् फुक्क प्राणीतयके तथागतगर्भ दयाचवनी, घ) संसारात्यजन स्वभाव व ङ) अपरिगृहीत सत्त्वपरिग्रहण आदि छु खः ? उकियात स्यू, २. श्रावकमार्ग, ३. प्रत्येकबुद्धमार्ग, ४. बोधिसत्त्वमार्ग, ५. भावनामार्ग, ६. भावनामार्ग अधिमुक्ति, ७. भावनामार्ग अधिमुक्तिया स्तुति, स्तोभ व प्रशंसा, ८. परिणामना, ९. अनुमोदना, १०. अभिनिर्हार व ११. अत्यन्त विशुद्धचित्त खः । थ्व भींछगू धर्मतयूत सुनां साक्षात्कार याइ, वहे ज्ञानयात मार्गज्ञता धकाः धाइ ।

३. सर्वज्ञता : - सर्वज्ञता व ज्ञान खः, गुकियात श्रावकयानी अर्हत्तयूसं साक्षात् याइगु खः । उकियात हे सर्वज्ञता धका धाइ । थुकिया नं स्वंगू भेद दु । गथेकि - १. दर्शनमार्ग, २. भावनामार्ग व ३. अशैक्षमार्ग । थुकिया नं उपलक्षक धर्म थथे खः - १ प्रज्ञाया कारणं भवयू स्थित मजुइगु, २. करुणाया कारणं शमयू (निर्वाणयू) स्थित मजुइगु, ३. उपायया अभावयू बुद्धत्वं सुदूर, ४. उपाय युक्त जुइगुलिं बुद्धत्वया प्राप्त यायेगुलिं अदूरता, ५. विपक्ष, ६. प्रतिपक्ष,

७. प्रयोग, ८. समता व ९. दर्शनमार्ग खः । अथे नं (यद्यपि) अभिसमयालंकारय् साक्षात् रूपं बोधिसत्त्वपाखें साक्षात्कार यायेत्यंगु धर्मतयगु प्रतिपादन जूगु दु । अले परोक्षं (अप्रत्यक्षं) श्रावकयानीतय्पाखें साक्षात्कार यायेत्यंगु तत्त्वया रूपय् प्रतिपादित यानातःगु दु । उदाहरणार्थं बोधिसत्त्वतयगु ज्ञान करुणा व बोधिचित्तं नापं भेलय् (ओतप्रोत) बुला च्वंगु दु । अथेनं श्रावकयानीतय् उपाय कुशलता दइमखु । उकिहे इपिं बुद्धत्व प्राप्त यायेगुलि तापाना च्वनी । बोधिसत्त्व अविदूरता आदि मेपिन्त नं थुइकेमाः । सर्वाकारज्ञता, मार्गज्ञता व सर्वज्ञता थ्व स्वंगू विषयी ज्ञान धयातःगु दु । गुगु क्रमशः बुद्ध बोधिसत्त्व व श्रावकतयगु ज्ञान खः ।

४. सर्वाकाराभिसम्बोधः — बुद्धत्व प्राप्तया लागी सर्वाकार योग, मूर्धा योग, आनुपूर्विक योग व एकक्षण योगया साक्षात्कार यायेमाःगु खः । उकि थुकि तयगु योग धका धाइगु खः । उकित नं थुकिया उपलक्षकयापाखें सिइकेफु । सर्वाकारयोगया ११ अंग दु, गथेकि - १ आकार अर्थात् त्रिज्ञानया विषयया आकार, २. प्रयोगया गथे व १७३ त्रिज्ञानया आकारयात साधक प्रयोग याइ, ३. गुण - आकारतयगु योगं गुण छु छु प्राप्त जुइ ? ४. दोष - छु छु दोष वयेफु ? ५. लक्षण - सर्वाकारज्ञता, मार्गज्ञता व सर्वज्ञताया (विषय तयगु) लक्षण ६. मोक्षभागीय - गुकिं श्रद्धा, वीर्य, प्रज्ञा आदिया वर्णन जुइगु खः, ७. विवेकभागीय - गुकिया प्राप्त यायेधुंका साधक श्रावकमार्गय् कुटुं वनीमखु, ८. अवैवर्तिक - प्रयोगमार्ग,

दर्शनमार्ग व भावनामार्गया प्राप्त यायेबलय् अभ्यान्तर व बाह्य छु छु लक्षणया प्रादुर्भाव जुइगु खः तथा व लक्षणया आविर्भावं साधक व व अवस्थां क्वय् कुतुं वनीमखु, ९. भव-शम- थुकि साधक भव व शमयात समान रूपं ग्रहण याइ, १०. क्षेत्रशुद्धि प्रयोग अर्थात् संभोगकाय प्राप्त जुइबलय् सम्पन्न जुइगु शुद्धक्षेत्रया लागी साधकयात थःगु क्षेत्रयात दिव्य शुद्ध बुद्ध रूपय् भावना यायेमाः । ११. उपायकौशल- बोधिसत्त्वतयगु उपाय कौशलता आदि थ्व भींछगू विषय सर्वा- काराभिसम्बोधिया उपलक्षण खः । उकियात थुइकुसा थुकियात थुइके फइ ।

५. मूर्धाभिसमय (मूर्धप्रयोग) :- साधक त्रिज्ञानया १७३ विषयया संग्रह याना तथा संभारमार्ग उत्कृष्ट ज्ञानयात प्राप्त यानाः योगय् स्थित जुइ । उकियात मूर्धाभिसमय (मूर्धप्रयोग) धका धाइ । थुकिया च्यागू उपलक्षक धर्म दु । गथेकि - १. लिङ्ग (ऊष्ममूर्धप्रयोग) - सूत्रय् धयातःगु १२ लक्षणपाखें परिलक्षित याना साधकयात पारमिताया ध्यानं उत्पन्न जुइगु लिङ्ग लक्षणयात लिङ्ग (मूर्धप्रयोग) धकाः धाइ । २. विवृद्धि (मूर्धामूर्धप्रयोग) - सूत्रय् ध्यानया विवृद्धिलय् उत्पन्न १६ लक्षणय् छु छुगूपाखें परिलक्षित पद व्यक्त याइगु खः । उकियात विवृद्धि धकाः धाइ । ३. निरुद्धि (क्षान्ति मूर्धप्रयोग) - सूत्रय् उपदिष्ट प्रज्ञोपाय अद्वयज्ञानद्वारा परिलक्षित महायानया प्रयोग योगयात निरुद्धि धकाः धाइ । ४. चित्तसंस्थिति (अग्रधर्म मूर्धप्रयोग) - सूत्रय् उपदिष्ट चित्त संस्थिति उपलक्षित याना यायेत्यंगु योगयात

चित्तसंस्थिति धकाः धाइ । ५. दर्शनमार्ग (मूर्धप्रयोग) - दर्शनमार्गया हेय (त्याज्य) प्यंगू विकल्पया प्रतिपक्षया रूप्य स्थित दर्शन - मार्गया ज्ञानयात दर्शनमार्ग (मूर्धप्रयोग) धकाः धाइ । ६. भावनामार्ग (मूर्धप्रयोग) - भावनामार्गया हेयया प्रतिपक्षया रूप्य स्थित ज्ञानयात भावनामार्ग (मूर्धप्रयोग) धकाः धाइ । ७. आनन्तर्यसमाधि (मूर्धप्रयोग) - त्रिज्ञान संग्रह याना महायान संभारमार्ग उत्कृष्ट ज्ञानयात हे आनन्तर्यसमाधि योग धकाः धाइ । ८. विप्रतिपत्ति (मूर्धप्रयोग) - निगू सत्यया अद्वयरूपं भावना याइगु खः । उकियात हे विप्रतिपत्ति धकाः धाइ ।

६. आनुपूर्विकाभिसमय (योग) - त्रिज्ञानया विषय आकार्य दृढतायात प्राप्त यायेया लागी क्रमशः बिना बाधाया भावना यायेगु ज्ञान आनुपूर्विका योग धकाः धाइ । थुकिया १३ उपलक्षिका धर्म दु । गथेकि - षट्पारमिता व षट् बुद्ध, धर्म, संघ, दान, शील व भावना अनुस्मृतियागु भावना तथा भावाभाव स्वरूपया भावना, थ्व भ्नीस्वंगू धर्म आनुपूर्विका योगया उपलक्षण खः ।

७. एकक्षणाभिसंबोधि अभिसमय (योग) - छगू हे क्षण्य त्रिज्ञानया १७३ आकारतयत् बिना बाधाया भावना यायेगु एकक्षणाभिसंबोधि योग धकाः धाइ । थुकिया प्यंगू उपलक्षण दु । गथेकि - १. अविपाक एकलक्षणयोग - गुगु छगू क्षण्य हे फुक्क अनाश्रव धर्मयात प्राप्त यायेत सक्षम जुइ । थुकियात अविपाक एक लक्षण योग धकाः धाइ । २. विपाकलक्षणयोग

- गुगु छगू हे क्षण्य विपाकयुक्त धर्मयात साक्षात् यायेगु क्षमता दुम्ह खः । थजाःगु योगया भावनां ज्ञेयावरणया प्रतिपक्षया रूप्य प्रकट जुइ । ३. अलक्षणयोग - शून्यताया साक्षात्कारद्वारा ज्ञेयावरणया साक्षात् प्रतिपक्षया रूप्य प्रादुर्भाव जूगु ज्ञानयात अलक्षणयोग धकाः धाइ । ४. अद्वयलक्षणयोग - अद्वयज्ञान ग्राह्य ग्राहक विवर्जित (निषिद्ध) शून्यता ज्ञान गुकिया साक्षात्कारं फुक्क ज्ञेयावरणया समूल नाश जुइ, थजाःगु योगयात अलक्षणयोग धकाः धाइ ।

८. धर्मकाय - सर्वाकाराभिसमय आदि प्यंगू योगपाखें प्राप्त ज्ञान (पर्यन्तगुण) हे धर्मकाय खः । थुकिया प्यंगू उपलक्षणत दु । गथेकि - १. स्वभावकाय - द्वयं शुद्ध धर्मधातु हे स्वभावकाय खः । प्रकृतिविशुद्ध व आगन्तुक विशुद्धता हे स्वभावकाय खः । २. ज्ञानधर्मकाय - यावत व यथावत ज्ञान हे ज्ञानधर्मकाय खः । ३. संभोगकाय - न्यागू नियत धर्म युक्तगु काय हे संभोगकाय खः । शास्ता, धर्म, काल, परिषद (परिवार) व क्षेत्र थ्व न्यागू नियत धर्म खः । ४. निर्माणकाय - शुद्ध विशुद्ध विभिन्न योनिलय नाना प्रकारया रूपयात कया प्राणीतयगु हित याइगु काययात हे निर्माणकाय धका धाइ । थुगु किसिम त्रिज्ञान, प्यंगू योग व फल अर्थात् च्यागू पदार्थयात १०+११, ९+११, ८+१३, ४+४=७० उपलक्षणतयगु संक्षेपं सूचना जक च्वयाच्वना । विस्तारं चर्चा वा अध्ययनया लागी अभिसमयालंकारया अध्ययन यायेगु आवश्यकता दु ।

उपसंहार - प्रज्ञापारमिताया जीवन दर्शनया सम्पूर्ण निचोड प्रतीत्यसमुत्पादया रूपय् उपलब्ध जू । प्रज्ञा भगवान् बुद्धया देशनाया सवोत्कृष्ट रूप खः । प्रारम्भय् प्रज्ञायात धर्म व अधर्म तथा नीति व अनीतिया प्रविचय याइम्ह धका धया तल । थ्वहे प्रज्ञाया आधारय् शील व समाधि आदि फुक्क कुशल धर्मयागु व्याख्या यानातःगु दु । नीति अनीतिया थ्व विवेचनात्मक प्रज्ञाया प्रकर्षया कारण महायान जीवन दृष्टियात छगू न्हूगु दिशा प्रदान यानाच्चंगु दु । थुकित प्रज्ञाया पूर्णता वा प्रज्ञापारमिता धकाः धया तल । यदि पारमिताया थ्व दर्शनं मनुष्य अवगत (बोध) जूसा ला वयागु जीवन विषाद, संत्रास आदि भय नं मुक्त जुइ । अष्टसाहश्रिका प्रज्ञापारमितमाय् धयातःगु नं दु - “सचेदेवं उपपरीक्षमाणः एवमुपनिध्यायन् नावलीयते न संलीयते, न विषीदति, न विषादमापद्यते, नास्य विपृष्ठीभवति मानसम्, न भग्नपृष्ठीभवति, नोत्त्रस्यति, न संत्रस्यति, न संत्रासमापद्यते, अविरहितो बोधिसत्त्वो महासत्त्वः प्रज्ञापारमिताया वेदितव्यः ।” (पृ. ५)

प्रज्ञापारमिताशास्त्रय् व्यक्त प्रतीत्यसमुत्पादया देशनाया मुख्य उद्देश्य थ्व खः कि वं भीत सर्वधर्मय् (फुक्क धर्मय्) विद्यमान शून्यताया ज्ञान याकीगु खः । हरेक धर्मया प्रतीत्य धर्मता कनीगु हे प्रतीत्यसमुत्पाद देशनाया निष्कर्ष खः । थुगु किसिमं भीसं सर्वधर्मया शून्यताया बोध यायेगु खः । थ्वहे शून्यता प्रज्ञापारमिताशास्त्रय् धर्मता, तथता इत्यादिया रूपय् उल्लेख दु । सुविक्रान्तविक्रमि परिपृच्छाया अनुसार अतीत अनागत व

वर्तमान फुक्क नाम रूपया तथता, अवितथता, अनन्यतथतायात प्रज्ञापारमिता धया तल । उकिहे प्रज्ञापारमिता स्वयं हे (थः हे) फुक्क लक्षणत व परिभाषां रहित खः । थन तक कि वं छुं नं वस्तुतयगु अस्तित्वया दर्शन याकी खतकि थ्व प्रज्ञापारमिता खः, वा थुकिपाखें प्रज्ञापारमिताया ज्ञात जुइगु खः (दइ) । थुलि हे जक धाये फु कि गुगु सर्वधर्मतयगु शून्यता वा धर्मतायात सिल कि व प्रज्ञापारमिताया दर्शनं परिचित जू । वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिताय् धयातःगु नं दु -

**धर्मतो बुद्धो द्रष्टव्यो धर्मकाया हि नायकाः ।
धर्मता च न विज्ञेया न सा शक्या विजानितम्॥**

प्रज्ञापारमिताया दर्शनं अपरिचितं सुं मनुत जीव व जगतया व्याख्या स्वप्न, माया, प्रतिभास आदियापाखें याइ, उकिहे प्रज्ञापारमिताया अर्थ प्रकट यायेगु चाहे जुइ । परन्तु प्रज्ञापारमिताया दर्शनया अनुसार स्वप्न, माया एवं प्रतिभास फुक्क सत् मखु । वस्तुतः प्रज्ञापारमिता न कि छुं नं धर्मया निष्पत्तिया लागी हे खः, न निरोधया लागी हे खः । प्रज्ञापारमिताया दर्शनया गम्भीरता थुकि दु कि वं प्रतीत्यसमुत्पादया गम्भीरतायात प्रकट याइ - ‘गम्भीरेयं भगवन् प्रज्ञापारमिता अविद्या-गम्भीरतया गम्भीरा प्रज्ञापारमिता, संस्कार-विज्ञान-नाम-रूपादि-गम्भीरतया गम्भीरा-प्रज्ञापारमिता’ । (सु. वि. प. पृ. २९)

प्रज्ञापारमिताया थ्व शिक्षा सत्त्व (मनू) तय्त तक थ्यंकेत भगवान् बोधिसत्त्वयात माया-पुरुषयागु थें प्रयोग याःगु

दु । भगवान् जगतयात मायोपम ध्याविज्याःगु
दु । थन ध्यान तयेमाःगु दु कि वस्तुया
वस्तुरूपया हे माया खः । थुगु प्रकारं फुक्क
जीव व जगतया स्वरूप मायोपम खः । थुकिं
थ्व सिद्ध जुइ कि जीव व जगतया पृथक् सत्ता
मदु । अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताय् धयातःगु
दु - 'मायापुरुषेणैव शिक्षितव्यं भवत्यनुत्तरायां
समयक्संबोधौ ----- मायोपमं रूपयुक्तं
भगवता' (पृ. ९) ।

प्रज्ञापारमितायागु सम्पूर्ण दर्शनया
आधार तथा आलम्बन चित्त खः । चित्तया
विशुद्धियाद्वारा हे परार्थ सम्पन्न यायेफइगु खः ।
अष्टसाहस्रिका प्रज्ञापारमिताय् धयातःगु नं दु -
प्रज्ञापारमिताया आलम्बन चित्त गुगु खः, व
स्वयं हे अचित्त खः - 'अस्ति तच्चित्तम्
यच्चित्तमचित्तम्' अचित्तताया थ्व अवस्थाय्
धर्मतय्गु अस्ति व नास्तिया व्याख्या याये
फइमखु । जीव जगतया प्रपञ्च प्रचलित चित्त
वासना तयेगुपाखें हे उत्पन्न जुइगु खः ।
अचित्तताया अवस्थाय् जगत प्रपञ्चया
विद्यमान जुइगु संभव मदु । उकिं अचित्तता
प्रज्ञापारमिताया भूमि खः । थ्वहे धर्मता, तथता,
शून्यता एवं निःस्वभावता खः । उकिं हे
नागार्जुनं थःगु ग्रन्थ माध्यमिक कारिकाया
मङ्गलाचरणय् व अनुत्पन्न, अनिरोध, अशाश्वत,
अनागम तत्त्वयात प्रणाम यानातःगु खः ।

गुबले प्रज्ञापारमिताया तत्त्व
अचित्तताय् आधारित तथता, निःस्वभावता व
शून्यता दइ, अबलय् बोधिसत्त्वया चर्या गथे

जुइ ? थ्व प्रश्न जुइगु स्वाभाविक हे खः ।
भीसं स्यू कि बोधिसत्त्वं विविध उपायद्वारा
प्राणीतय्गु सम्यक्संबोधि प्राप्त यायेगु मार्ग
क्यनाच्चंगु दु । वयागु महान उपाय शून्यताया
उपदेश खः । वयात फुक्क धर्मयागु तथता,
यथाभूतता, निःस्वभावताया ज्ञान विद्यमान दु ।
उकिं हे व छुं नं प्रकारयागु काल्पनिक अवधार
णाय् प्यय्पुना च्वनीमखु । व सर्वज्ञ समदर्शि
एवं समचित्त जुयाच्चनीगु खः । व स्वयं हे
फुक्क प्रकारया दुःखय् दुनाच्चनी व परार्थय्
विना शिशिल एवं क्लान्त मज्जे निरन्तर लगय्
जुयाच्चनी । थुकीया विषय अष्टसाहस्रिका
प्रज्ञापारमिताय् नं धयातःगु दु - थुकीया अर्थ
थ्व मखु कि बोधिसत्त्व छुं तत्त्व विशेषया
शिक्षा विइगु चाहे जुइ । वयागु संकल्प ला
अपरिमित प्राणीपिनिगु दुःखं मुक्त यायेगु खः ।
थुकीया लागी आत्मा, सत्त्व, जीव, पुद्गल,
संसार, नित्य, अनित्य आदिं सम्बन्धित गुगु
अभिनिवेश खः, वयागु प्रहाणया लागी
निरन्तर प्रयास याइ । अले प्रश्न जुइ कि छुं
थुगु प्रकारया बोधिचित्तं युक्तम्ह बोधिसत्त्वया
अस्तित्व दुला ? थुकीया उत्तरय् अष्टसाहस्रिका
प्रज्ञापारमिताय् धयातःगु दु - 'अपदार्था सुभूते
बोधिसत्त्वपदार्थः' अर्थात् व नं अपदार्थ खः ।
थुगु प्रकारया बोधिसत्त्व गुम्हेस्यां असत्ता,
अनस्तित्व एवं शून्यतायात सिद्धिका कायेधुंकल
वयागु चर्या परमार्थ चर्या खः - "चरति भगवन्
परमार्थे ।

पाद टिप्पणी

१. बौद्ध धर्म दर्शन - आचार्य नरेन्द्रदेव, पृ. १८२-१८४ ।
२. तिब्बती परम्पराया अनुसारं गृध्रकूट पर्वतया धर्मचक्र प्रवर्तनया सम्बोधि प्राप्तया १६ वर्ष लिपा जूगु खः । बौद्धधर्म के विकास का इतिहास, पृ. ३०३ ।
३. मुच्यमानेषु सत्त्वेषु ये ते प्रामोद्यसागराः ।
तैरेव ननु पर्याप्तं मोक्षणारसिकेन किम् ॥ (बो. च., ८.१०८)
४. १. मैत्री २. करुणा ३. मुदिता ४. उपेक्षायाम् चतुर्ब्रह्मविहार धकाः धाइ ।
५. १. दान २. प्रियवचन ३. अर्थचर्या ४. समानार्थतायात् प्यंगू संग्रहवस्तु धकाः धाइ ।
६. बो. च. पजिका, पृ. १७७, 'परमः उत्तमः अर्थः परमार्थः, अकृतिमं वस्तुरूपम्, यदधिगमात् सर्वावृतिवासनानुसाधिक्लेशप्रहाणं भवति । सर्वधर्माणां निःस्वभावता, शून्यता, तथता, भूतकोटिः, धर्मधातुरित्यादिपर्यायाः । सर्वस्य हि प्रतीत्यसमुत्पन्नस्य पदार्थस्य निःस्वभावता पारमार्थिकं रूपम्, यथाप्रतिभासं सांवृतस्यानुपन्नत्वात् ।'
७. महायानसूत्र संग्रह, भाग - १, पृ. ८७ ।
८. तत्त्वविंशति, १५:५, बी. भट्टाचार्य, पृ. ५२, गायकवाड ओरिंटल सिरिज, वडौदा, १९२७ ।
९. नैरात्म्यधर्मान् यदि प्रत्यवेक्षते तान् प्रत्यवेक्ष्य यदि भावयेत् ।
स हेतुनिर्वाणफलस्य प्राप्तये योऽन्य हेतुर्न स भोति शान्तये ॥ ९.४९ ॥
१०. आरोचयामि प्रतिवेदयामि वो यथा यथा बहु च वितर्कयेन्नरः ।
तथा तथा भवति तन्निमित्तस्तेहि वितर्केहि तन्निश्चितेहि ॥ ४.१६ ॥
११. चक्ररत्न, अश्वरत्न, हस्तिरत्न, मणिरत्न, स्त्रीरत्न, खड्गरत्न, परिणायकरत्न थुकियातः
सप्तरत्न धकाः धाइ ।
१२. अष्टसाहस्रिकाप्रज्ञापारमिता, पृ. ३ ।
१३. पदपरमविस्तररुचिसत्त्वानुग्रहार्थं देशिता आर्यशतसाहस्रिका । सर्वार्थसंग्रहेण
मध्यरुचिपञ्चिचतस्रसत्त्वानुकम्पया आर्यपञ्चविंशतिसाहस्रिका देशिता । तस्याश्च सर्वार्थोपसंहारेण
उद्घाटितज्ञसक्षिप्तरुचिसत्त्वहितोदयेन आर्याष्टसाहस्रिका भाषिता इति । - अ. प्र., पृ. २७४-
२७५, दरभंगा संस्करण, १९६० ।
१४. आचार्य मैत्रेयनाथ कृत अभिसमयालंकार व आचार्य नागार्जुन कृत मूलमाध्यमिककारिका ।

सहायक ग्रन्थ सूची

१. अभिसमयालंकारवृत्ति स्फुटार्थ - रामशंकर त्रिपाठी, के. उ. ति. शि. संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९७७ ।
२. वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता - लालमणि जोशी, के. उ. ति. शि. संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९७८ ।

३. वज्रच्छेदिका प्रज्ञापारमिता - आचार्य पेमा तेनजिन, के. उ. ति. शि. संस्थान, सारनाथ, वाराणसी, १९९४ ।
४. मध्यमकशास्त्रम् - स्वामी द्वारिकादास शास्त्री, बौद्धभारती, वाराणसी, १९८९ ।
५. बौद्ध धर्म दर्शन - आचार्य नरेन्द्रदेव, विहार राष्ट्रभाषा परिषद्, पटना, १९७१ ।
६. पंचविंशतिसाहस्रिका प्रज्ञापारमिता थिसिस, भूमिका - विजयराज वज्राचार्य, सं. सं. वि. वि., वाराणसी, २००२ ।
७. गण्डव्यूहसूत्र - दरभंगा संस्करण ।
८. शिक्षासमुच्चय - दरभंगा संस्करण ।
९. भोटदेश मे माध्यमिक दर्शन - डा. थुबतन छेगडुब, केन्द्रीय बौद्ध विद्या संस्थान, लेह, लदाख, १९८४ ।
१०. भगवान् बुद्ध और उनका धर्म - डा. भीमराव रामजी अंबेडकर, सिद्धार्थ प्रकाशन, बम्बई,